

ВПЛИВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБМЕЖЕНЬ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ПОКОЛІНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

THE IMPACT OF CONSTITUTIONAL RESTRICTIONS ON THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS' GENERATIONS

Дорошенко Е.Р., аспірантка кафедри публічної політики

*Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено дослідженню концепції поколінь прав людини та її генезису з урахуванням впливу конституційних обмежень. Установлено, що в основі розуміння концепції прав людини закладено саме універсальний характер. Незалежно від політичних, культурних, релігійних переконань кожна людина є членом одного світового співтовариства. Кожна людина має право на життя, повагу до її честі, гідності, захист та підтримку. Саме тому права людини і наділені універсальністю та загальним характером, щоб людина в будь-якому куточку світу мала певну гарантовану низку прав та свобод.

Незважаючи на те, що ще наприкінці ХХ століття була запропонована ідея поділу прав людини на три покоління (громадянські і політичні; соціальні, економічні та культурні; колективні права), дотепер складно чітко уналежити певні права до вищезазначених категорій.

Зазначено, що поділ прав на покоління є зручним, однак при цьому варто зазначити, що в основі концепції поколінь прав людини закладено саме історичний прогрес забезпечення прав людини й основних свобод. Тому й зараз екологічні та біологічні права становлять відповідь виклику ХХІ століття, коли йдеться вже про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації. Отже, сукупність прав, які вимагають захисту, буде постійно змінюватися в бік масштабного розширення. З огляду на ці обставини, ми вважаємо, що концепція поколінь прав людини становить певні «сходи розвитку суспільства», оскільки поява кожного нового покоління прав людини буде зумовлена певними корінними змінами в суспільстві, зміною світогляду, досягненнями людства.

Доведено, що конституційні обмеження щодо поколінь прав людини охоплюють усі покоління (починаючи з громадянських і завершуючи соматичними правами). Як правило, конституційні акти багатьох держав передбачають низку підстав для обмеження категорій прав людини, зокрема, в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей тощо.

Ключові слова: права людини, конституційні обмеження, громадянські права, соматичні права, екологічні права, колективні права, національна безпека, територіальна цілісність.

The article is devoted to the study of the concept of human rights generations and its genesis, taking into account the influence of constitutional restrictions. The research establishes that the understanding of the concept of human rights is based on a universal character. Regardless of political, cultural, religious beliefs, everyone is a member of the same world community. Everyone has the right to life, respect for his honor, dignity, protection and support. That is why human rights are endowed with universality and general character so that a person anywhere in the world has a certain guaranteed range of rights and freedoms.

The article proves that despite the fact that at the end of the 20th century the idea of dividing human rights into three generations (civil and political; social, economic and cultural; collective rights) was proposed, nowadays it is difficult to clearly attribute certain rights to the above categories.

The scientific research notes that the division of rights into generations is convenient, but it should be noted that the concept of generations of human rights is based on the historical progress of ensuring human rights and fundamental freedoms. Accordingly, at present, environmental and biological rights constitute the answer to the challenge of the 21st century, when it comes to the survival of mankind as a biological species, about the preservation of civilization. Therefore, the set of rights that require protection will constantly change towards large-scale expansion. Given these circumstances, we believe that the concept of generations of human rights constitutes certain "steps of development of society", since the emergence of each new generation of human rights will be due to certain fundamental changes in society, a change in the worldview, and the achievements of humanity.

The research proves that constitutional restrictions on generations of human rights span all generations, from civil rights to somatic rights. As a rule, the constitutional acts of many states provide for a number of grounds for limiting the categories of human rights, in particular, in the interests of national security, territorial integrity or public order, in order to prevent riots or crimes, to protect the health of the population, to protect the reputation or rights of others, etc.

Key words: human rights, constitutional restrictions, civil rights, somatic rights, environmental rights, collective rights, national security, territorial integrity.

З огляду на те, що права людини забезпечують різні сфери життя людини, а саме особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну, то вони й структуруються за відповідними групами. Однак варто мати на увазі, що ці права не тільки належать до різних сфер життєдіяльності, а й розрізняються за історичною послідовністю виникнення і визнання. Саме ця обставина тісніше пов'язана з появою термінологічного поняття «покоління прав людини».

На нашу думку, однозначно і категорично стверджувати, що права людини поділяються суто на три покоління, ми вважаємо неправильним, адже при цьому потрібно брати до уваги і ту обставину, що сама по собі концепція прав людини є динамічною, такою, яка постійно перебуває на стадії розвитку. Як показує сама історія людства, поява кожного нового покоління прав людини зумовлена певними докорінними змінами в суспільстві, зміною світогляду, тому зводити права людини до поділу їх на три групи чи три покоління є недоречним. До того ж підхід

поділу на покоління прав, на наш погляд, може послабити саму ідею фундаментальних прав людини та ввести додаткову плутанину в уже усталену систему прав людини.

Відповідно до теорії походження прав людини їх поділяють на три групи, або покоління. Так, перше покоління становлять громадянські та політичні права, друге – соціально-економічні та культурні, третє – колективні, або права «солідарності» [1, с. 121]. Слід зазначити, що у вітчизняній правовій науці, а також у дослідженнях багатьох міжнародних фахівців досить поширеною є думка про те, що провідними правами людини, які потребують першочергового захисту, є саме громадянські та політичні. Однак останнім часом такі погляди поступово переглядаються. На наш погляд, роль економічних, соціальних і культурних прав, які розглядаються як факультативні або другорядні, невиправдано зростає.

Громадянські та політичні права – права першого покоління – конституювалися й були сформульовані

в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім знайшли свою конкретизацію й легалізацію в соціальній і законодавчій практиці демократичних держав [2, с. 27]. До них належить: право на життя, право на свободу думки, совісті й релігії, право кожного громадянина на участь у веденні державних справ, право на рівність перед законом, право на життя, свободу й безпеку особистості, право на свободу гласний і з дотриманням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним судом тощо. Варто зауважити, що громадянські і політичні права, які входять до кола основних прав людини, часто називають суб'єктивними.

Саме права першого покоління визнаються міжнародними та національними документами як невід'ємні та такі, які за жодних умов не підлягають обмеженню. Дуже часто ці права й іменуються правами людини, оскільки права другого та третього покоління називають не стільки правами, скільки привілеями, спрямованими на захист соціально слабшого населення.

Характеризуючи друге покоління прав людини, яке становлять соціально-економічні та культурні права, варто зазначити, що це покоління з'являється лише на межі XIX–XX століть, відображаючи результати широкої соціальної боротьби, що точилася в капіталістичних суспільствах того часу. Головними «ідейними втілювачами» цього покоління прав стали соціалісти, важливу роль відіграли і «нові ліберали» (Т.Х. Грін, Л.Т. Хобгауз, Дж.А. Хобсон тощо), які наполягали на необхідності перегляду негативної концепції свободи [3, с. 78]. Вочевидь, новий лібералізм, оцінивши несприятливу ситуацію, пов'язану з різкою поляризацією буржуазного суспільства, висунув ідею його інноваційного відновлення. Його основною метою було пом'якшення протистояння багатих та бідних у суспільстві за допомогою здійснення соціальних реформ. Друге покоління прав людини утворюють швидше позитивні, ніж негативні права, що вимагають для їх реалізації участі держави. Вони фіксують певні умови існування, покликані забезпечити самовідтворення людини з гідними її якостями буття.

Соціально-економічні права людини характеризуються двома основними ознаками. По-перше, вони є формою реалізації соціальної справедливості, а не простим забезпеченням сукупності конкретних благ. Соціальна справедливість (як справедливість використання національного багатства та можливостей розвитку учасниками суспільства незалежно від їх соціального статусу) можлива за умов суттєво відмінних рівнів матеріальних благ. Вона безпосередньо не залежить від бідності чи багатства суспільства. По-друге, гідність людини, що забезпечується соціальними правами, безпосередньо пов'язана із загальним сенсом ідеї невід'ємних людських прав. Гідне життя є виявом базового права на самозбереження і власність; воно ж становить необхідну умову реалізації людської свободи. Ще античності належить максима «Вільною може бути лише людина, яка володіє землею». Так само соціальні права забезпечують реальну автономію індивіда, є своєрідною соціальною запорукою його гідності. Наповнення та структура прав гідного життя стають наочним вираженням ступеня дійсної свободи, наявної в суспільстві. «Права гідного життя» – це ті умови існування, які може забезпечити індивіду продуктивний розвиток суспільства. За ними стоїть визнання права кожного на справедливе використання можливостей, які створює життєдіяльність суспільства загалом [4, с. 67].

Незважаючи на те, що міжнародні документи з прав людини підкреслюють рівну значущість, з одного боку, політичних та громадянських прав, з іншого – економічних, соціальних та культурних, дослідники міжнародного права часто ставлять під сумнів проведення такого зрівняння. До того ж немає чіткого підходу і до самого визначення соціально-економічних прав: часто вони не розглядаються як універсальні, а пов'язуються із соці-

альним статусом особи. Зокрема, угорський правознавець А. Шайо стверджує, що під соціально-економічними правами слід розуміти всі соціальні послуги та фінансову підтримку, що надаються державою своїм громадянам відповідно до соціального статусу (пенсійне забезпечення за віком та інвалідністю, допомога по хворобі, безплатна система охорони здоров'я тощо) [5, с. 311].

Цілком зрозуміло, що історична поява та визнання як прав соціально-економічних вимог індивіда на межі XIX–XX століть ніби роздвоїли усталену єдину картину прав людини, визначили існування таких двох гілок прав, як класичні «юридичні права», які сформувалися як спосіб відмежування та захисту індивіда від державної влади, та права, які є засобом отримання індивідом допомоги від держави.

Вищезазначені категорії прав – базові, громадянські, політичні, соціальні – склалися на ґрунті розвитку єдиної цивілізації – західної, в межах єдиної соціальної системи – новоєвропейського громадянського суспільства. До середини XX століття західні держави беззастережно домінували на планеті, але після другої світової війни ситуація радикально змінюється. Весь світ, що перебував у колоніальній залежності від Заходу, звільняється і самовизначається на основі створення народами власних національних держав. Через це постає нове випробування парадигми прав людини, яке можна висловити запитанням про те, чи можуть права людини бути політико-правовим регулятивом не лише західних суспільств, а й людства загалом. Гостроти цьому питанню надає багатоманітність культур, кожна з яких ґрунтується на своїй системі цінностей і продукує власне уявлення про людину [6, с. 67].

Досягти бажаної універсальності і стати прийнятними для різних культур права людини могли лише за умови інтеграції у свій склад права народів і культур. Так, виникає категорія колективних прав, які й називають «третє покоління прав людини». Процес формування такого покоління почався після Другої світової війни в контексті краху системи колоніалізму і становлення по всьому світу нових незалежних держав. Після ухвалення Міжнародного Білля про права людини теорія «третього покоління» пройшла стадію становлення. Правомірно зазначити, що природа прав третього покоління становить предмет гострих дискусій у юристів-міжнародників. Така позиція була запропонована ще К. Васеком, який до третього покоління зараховував тільки колективні права, основані на солідарності, як-от право на розвиток, мир, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніальної залежності, гідне життя, здорове навколишнє середовище, спільне надбання людства, а також на комунікацію [7, с. 34].

Наразі виокремлюють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу та боротьбу народів за незалежність, а також їх вимогу змінити розподіл влади, багатства та інших цінностей. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток; право на користування спільною спадщиною людства. Інші три права третього покоління – право на мир, право на здоров'я та безпеку довкілля, право на гуманітарну допомогу – передбачають неспроможність національної держави в певних сферах. Усі шість зазначених прав належать до колективних прав, оскільки потребують зусиль усіх соціальних сил, а також вони виражають індивідуальні потреби людей.

Безсумнівно, можливість користування зазначеними правами належить конкретній людині. Однак варто підтримати позицію, за якою особливість цих прав полягає в тому, що вони є колективними правами й можуть здійснюватися не тільки й не стільки окремою людиною, скільки колективом, спільнотою, асоціацією. Ці права, зважаючи на колективний характер, інколи іменують правами солідарності, до кола яких входять право на мир, на

вільний розвиток, на екологічну безпеку (здорове середовище), використання культурних надбань людства тощо. Щодо цього право на здорове навколишнє природне середовище є правом, властивим індивідові, а право народів на розвиток або самовизначення є колективним правом, здійснення якого залежить не від окремої людини, а від спільноти. Звичайно ж, окремих індивід бере участь у реалізації таких прав, але ця участь пов'язана не з його статусом, а зі становищем як члена якої-небудь спільноти.

Зважаючи на розвиток біологічних та медичних знань, ХХІ століття започатковує нову групу прав (нове покоління прав людини), які отримали назву біологічних. Біологічні (соматичні (від грец. soma – тіло)) права стають дедалі частіше об'єктом вивчення юристів-міжнародників, які традиційно уналежнюють їх до четвертого покоління прав людини, яке перебуває в процесі становлення. Ця проблема мало вивчена в науці, тому є актуальною, оскільки дає уявлення про нові права, які виникли як права відповідь міжнародній спільноті, що розвивається.

Утвердження самої теорії соматичних прав відбувалося паралельно з розвитком біоетики, головним завданням якої було пізнання людських цінностей, зіставлення права та моралі, запровадження певних обмежень для розвитку соматичних прав. При цьому під соматичними правами розумілася визнана суспільством та державою можливість визначеної поведінки, яка виражається в повноваженнях людини повністю розпоряджатися своїм тілом. Отже, важливим аспектом у цьому питанні є принципове визнання права.

Незважаючи на те, що сьогодні доволі складно систематизувати вичерпний перелік соматичних прав, ми наведемо ті права, навколо яких найчастіше відбуваються дискусії (зокрема, право на смерть; право людини щодо її органів; репродуктивні (позитивні – штучне запліднення, негативні – аборт, стерилізація); право на зміну статі; право на клонування як усього організму, так і окремих органів; право на трансплантацію органів; використання евтаназії тощо).

Порівнюючи соматичні права з іншими (наприклад, політичними чи соціально-економічними), можна вказати на низку концептуальних відмінностей.

Міжнародно-правове регулювання окремих аспектів концепції соматичних прав людини відбувається на міжнародному (у межах ООН) та європейському регіональному (у межах Ради Європи та Європейського Союзу) рівнях. США та багато інших країн виступають за повну заборону клонування людини, тоді як більшість країн Європи виступають за часткову заборону, пропонуючи дозволити клонування в терапевтичних цілях.

У межах Ради Європи питання регулювання соматичних прав людини здійснюється шляхом затвердження Рекомендацій Комітетом Міністрів Ради Європи та Парламентської Асамблеї Ради Європи, шляхом прийняття міжнародних конвенцій, а також шляхом прийняття рішень Європейським судом з прав людини. Згідно зі ст. 3 Хартії основних прав людини ЄС у межах Євросоюзу також установлюється заборона використання тіла людини та його частин як наживи, заборона репродуктивного клонування людини. А це означає, що дорога залишається відкритою для розвитку клонування в терапевтичних цілях. Так, європейські держави є більш гнучкими у власному підході до біологічних прав, виражаючи їх у контексті права на особисту недоторканність.

Поряд із біологічними правами людини дедалі частіше в доктрині міжнародного права виділяють екологічні. Серед юристів-міжнародників немає спільної позиції щодо їх правової природи, походження, переліку та місця в системі міжнародно визнаних прав людини. Однак уже саме виокремлення екологічних прав не тільки стає інструментом задоволення індивідуальних екологічних інтересів самої людини, а й слугує інструментом збереження та відновлення стану навколишнього середовища

як публічного блага. Із виокремленням категорії екологічних прав людини виникає цілком закономірне запитання: можна цю категорію уналежнити до четвертої групи прав (тобто четвертого покоління) чи ця сукупність екологічних прав становить відокремлену категорію в системі міжнародно-визнаних прав людини?

На відміну від інших прав немає спеціальних норм, які б кодифікували екологічні права людини, що суттєво ускладнює процес захисту. Міжнародною спільнотою досягнуто консенсусу стосовно тільки чотирьох видів основних прав: права на навколишнє середовище, на доступ до екологічної інформації, на участь суспільства у прийнятті рішень із питань, які стосуються навколишнього середовища, на доступ до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища.

Прийняття міжнародно-правових документів, які б кодифікували екологічні права людини, необхідне також з урахуванням тієї обставини, що поряд із цими правами досить часто виділяють додаткові екологічні права (зокрема, право на здоров'я, право на доступ до питної води, право власності на природні ресурси). Як нова сучасна тенденція виступають права корінних народів на гідне навколишнє середовище та пріоритетний доступ до природних ресурсів (згідно з Декларацією ООН про права корінних народів 2007 р.).

Так, у вітчизняному науковому колі висувуються думки стосовно розробки та прийняття Міжнародного пакту з екологічних прав людини за аналогією до інших Міжнародних пактів 1966 р. (маються на увазі Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права). Ми поділяємо цей погляд, оскільки вважаємо, що тільки із закріпленням будь-якої категорії прав (соціальних чи політичних) у міжнародно-правовому полі, надалі в теорії міжнародного права будуть розвиватися не тільки доктрина «четвертого покоління» (біологічних прав), а й доктрина чи теорія «п'яти поколінь» (екологічних прав) тощо. Певні спроби в межах Європейського Союзу вже зроблено, оскільки щодо основних прав людини тільки в одній статті Хартії основних прав ЄС з п'ятдесяти чотирьох, а саме в ст. 37, зазначається, що політики ЄС повинні включити підвищений рівень захисту навколишнього середовища, забезпечивши покращення якості відповідно до принципів стійкого розвитку. Таким чином, екологічні права не тільки становитимуть предмет жвавих наукових дискусій серед юристів-міжнародників протягом наступних років, а й набудуть своєї актуальності щодо нормативно-правового закріплення в міжнародно-правовому полі [8].

Конституційні обмеження передбачають обмеження для різних категорій прав. Передбачено різні підстави, як-от в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [9].

Таким чином, в основі розуміння концепції прав людини закладено саме універсальний характер. Провівши аналіз концепції прав людини, ми дійшли висновку: незалежно від політичних, культурних, релігійних переконань кожна людина є членом одного світового співтовариства. Кожна людина має право на життя, повагу до її честі, гідності, захист та підтримку. Саме тому права людини і наділені універсальністю та загальним характером, щоб людина в будь-якому куточку світу мала гарантовану низку прав та свобод.

Конституційні обмеження щодо поколінь прав людини охоплюють усі покоління (починаючи

з громадянських і завершуючи соматичними правами). Як правило, конституційні акти багатьох держав передбачають низку підстав для обмеження категорій прав людини, зокрема, в інтересах національної безпеки,

територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ryssdal R. Protecting human rights and the European perspective: studies in memory of Rolv Ryssdal, Springer, 2000. 1587 p.
2. Ушакова Т.Е. К вопросу о многоуровневой интеграции в эволюции Европейского Союза. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2001. № 1. С. 24–31.
1. 3.Мармазов В.С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: монографія. Київ: Юридична книга, 2000. 472 с.
3. Magnerescu D. Procedure of preliminary decision as a supranational judicial keynote of the European Union member states. *Juridical Tribune*. 2017. № 7. P. 36–48.
4. Snyder F. Governing Economic Globalization: Global Legal Pluralism and European Law. *European Law Journal*. 1999. №5. P. 334–374.
5. Muraviov V. Realization of the Association agreement between the European Union and Ukraine: means and legal tools: monograph. Berlin: Lambert Academic Publishing, 2019. 147 p.
6. Hooghe, L., Marks, G. A Post Functionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus. *British Journal of Political Science*. 2009. № 1. P. 23–41.
7. Amhlaigh C. Symposium – Crisis and Constitutional Pluralism in the European Union. *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*. 2019. № 21. P. 3–5.
8. Конституція України від 28 черв. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2021).